

МРНТИ 16.21.51

О.П.Әбутәліп

Алматы Менеджмент университетінің доценті, ф.ғ.к.

**ХАЛЫҚТЫҚ КҮНТІЗБЕНІҢ ЛИНГВОСЕМИОТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ:
ҚАЗАҚ КҮНТІЗБЕСІН ТІЛДІК ҚҰРЫЛЫМДАР ТҮРҒЫСЫНАН
ҚАРАСТЫРУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ**

Аннотация. Мақалада халық күнтізбесінің тілдік бірліктері, концептілік категорияларының объективтік ақиқатпен байланысы, этномәдени кодтық негіздері мен мәндері талқыланады. Күнтізбе жүйесіне қатысты сөздер мен сөз тіркестерін жүйелеу негізінде ұлттық болмыс пен ұлттық тұрмыс-тіршілікті, қазақ халқының ертедегі астрономиялық білімі мен күн райын болжаудағы тәжірибелерін, болжамын айқындау мәселесі қойылып, қазақ күнтізбесінің қалыптасу, пайда болу негіздері жайында зерттеулер беріледі. Зерттеудің мақсаты – қазақтың күнтізбе жүйесіндегі лексика-фразеологиялық бірліктердің күнтізбелердің жүйелерін айқындаудағы рөлін және қазіргі календарь системасындағы түркілік күнтізбенің алатын орнын айқындау. Сол арқылы қазақ күнтізбе жүйесін жасап шығару.

Тірек сөздер: лингвомәдениеттану, лингвосомиотика, халықкүнтізбесі, космонимдер, айдың тоғысуы, түрік мүшелі, азаматтық күнтізбе.

О.П. Абуғалип

Алмагинский университет менеджмента, доцент, к.ф.н.

**ЛИНГВОСЕМИОТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ НАРОДНОГО КАЛЕНДАРЯ:
ВАЖНОСТЬ ИЗУЧЕНИЯ КАЗАХСКОГО КАЛЕНДАРЯ ЧЕРЕЗ ЯЗЫКОВЫЕ
ЕДИНИЦЫ**

Аннотация. В статье обсуждаются языковые единицы народного календаря, связь концептуальных категорий с объективной реальностью, основы и значения этнокультурного кода. На основе систематизации слов и словосочетаний, относящихся к системе календаря, ставится проблема определения национальной идентичности и национального быта, ранних астрономических знаний и опыта казахского народа в ежедневном прогнозировании погоды, представлены исследования об основах формирования, возникновения казахского календаря. Цель исследования - выявить роль лексико-фразеологических единиц в системе казахского календаря в определении систем календарей и уточнить место тюркского календаря в современной системе календаря, - тем самым создать казахскую календарную систему.

Ключевые слова: лингвокультурология, лингвосомиотика, народный календарь, космонимы, прохождение Луны, тюркский календарь, гражданский календарь.

O. P. Abutalip

Almaty University of Management, Associate Professor,
Candidate of Philology

LINGUOSEMIOTIC ASPECTS OF THE NATIONAL CALENDAR: THE IMPORTANCE OF STUDYING THE KAZAKH CALENDAR THROUGH LANGUAGE UNITS

Annotation. The article discusses the linguistic units of the national calendar, the relationship of conceptual categories with objective reality, the basics and meanings of the ethno-cultural code. Based on the systematization of words and phrases related to the calendar system, the problem of determining the national identity and national life, the early astronomical knowledge and experience of the Kazakh people in daily weather forecasting is posed. And research results are presented on the basics of the formation and emergence of the Kazakh calendar. The purpose of the study is to find out the role of lexical and phraseological units in the Kazakh calendar system in determining the calendar systems and to clarify the place of the Turkic calendar in the modern calendar system, - thus, to create the Kazakh calendar system.

Keywords: linguoculturology, linguosemiotics, folk calendar, cosmonyms, moon passage, Turkic calendar, civil calendar

Адамның санадағы ойын дәл әрі нақты жеткізу үшін белгілі бір ұғымды айқын бере алатын тілдік таңба қажет. Демек, тілдік таңбаның өзіндік мазмұны болуы тиіс. Қазақ тіліндегі сөздердің мазмұн межесінде бірнеше мағыналар (түсініктер) үйіріліп жатады. Тіпті бір сөздің мазмұн межесінде белгілі бір дәуірдегі аңыз, болжам, ырым, наным-сенім түсініктерімен байланысты әр алуан мәнділіктер болады. Сөздің ішкі мағыналарын, қолданыстағы мәнін объективті өмірмен байланыстыра қарап, этимологиялық қырларына сүйеніп, лингвомәдени компоненттерін тексеру арқылы тілдің сан алуан қызметі мен қасиеттері ашылады.

Қазақ тілінде, өзге тілдер сияқты, сөздің лексикалық және фразеологиялық бірліктерінің мағыналары мен мазмұнында ұлттық болмысқа, ұлттың дәстүрлі шаруашылығына өмірі мен наным-сенімі, таным-түсінігі, ойлау нәтижесімен байланысты концептілік категориялар жарыса өмір сүреді. Қазақ тілінде осы күнге дейін сақталып, қолданыста жүрген сөздердің біралуаны – байырғы күнтізбеге қағысты лексикалық және фразеологиялық бірліктер. Күнтізбеге қағысты лексема-фраземалардың мәні мен мағынасы қазақ халқының аспан денелерінің қозғалысын бақылап, соған орай ауа райының өзгеруін анықтай алу тәрізді әуелде сезімдік қабылдаулардан туындаған. Демек, тілдегі аспан денелері атауы мен жыл мезгілдері, ай аттарының шығу төркіні, қолданыста ұзағынан сақталуы халықтың ақиқат дүниесі үзіктеріне ат қойып, тілдік құралдар арқылы категорияландыру үрдісімен байланысты болып отыр. Яғни тілдің мәні мен мағынасы объективтік ақиқатпен байланысты. Мәселен, Үркер тек жұлдыз атауы (оним) ғана емес, бұл онимның мазмұнында жыл мезгілдерінің өзгеруіне қағысты аспан денелерінің қозғалысына байланысты ақпараттар бар. Осы секілді жыл мезгілдері мен ай, күн аттарына, жұлдыздар атауына қағысты әртүрлі ақпараттар когнитивтік санада концептілік құрылымдар арқылы орын тепкен. Сөздің наным-сенімнен туындағанын, сөздік қолданыста қандай мағыналық өзгерістерге ұшырағанын, бастапқы этимологиясы қандай болғанын, фразеологиялық тіркестердің қандай мәнде жұмсалғанын тілдік таңбалардағы этномәдени кодтарды ашу арқылы айқындауға болады. Күнтізбе жүйесіне қағысты сөздер мен сөз тіркестерін жүйелеу негізінде ұлттық болмыс пен ұлттық тұрмыс-тіршілікті, қазақ халқының ертедегі астрономиялық білімі мен күн райын болжаудағы тәжірибелерін, болжамын айқындау өзекті мәселе болып табылады.

Байырғы қазақ күнтізбесіне қағысты тілдік бірліктер – халықтың ғасырлар бойы жинаған тәжірибесінің көрінісі. Сондай-ақ қазақ күнтізбесінің ерекшелігі этностың дәстүрлі шаруашылығына, табиғи ортаға, ауа райын болжай білу тәжірибесіне, жыл мезгілдерін жұлдызға қарап ажырату, жыл қайыру, әрбір жыл мезгіліне тән ерекшеліктерді тану

қасиетіне қатысты болғандықтан, күнтізбелердегі лексика-фразеологиялық бірліктерді антропоцентристік бағытта зерттеу тиімді деп танылады.

Тақырыпты зерттеу барысында Ай аттарын саралай келгенде, байырғы қазақ қоғамында (діни емес, дүниауи қоғамда) күнтізбенің 1) «*Ай-Жұлдызға*» негізделген күнтізбе, яғни Айдың белгілі бір фазасында Үркермен тоғысуына негізделген «*Үркер күнтізбесі*», байырғы есепшілердің тілімен айтқанда, тоғыс есебіне негізделген күнтізбесі; 2) Қамбар жұлдызының Аймен тоғысуына сәйкес «*Ай-Жұлдыз*» күнтізбесі немесе халық астрономдарының айтуынша, Қарт наурыз күнтізбесі; 3) «*Күнге*» негізделген тәулік есепті күнтізбе (360 + 5 тәулік немесе бес қонақ) болғаны белгілі болды.

Қазіргі халық тілінде бір айдың бірнеше атауының да белгілі бір себептері бар. Синхронды тұрғыдан вариант тәрізді көрінгенмен, диахрондық тұрғыдан олар әртүрлі күнтізбеге қатысты ай атаулары болып табылады. Мысалы, үштің айы, тоғыз тоғыс, қаңтар т.б., «январь» айы деген мағынаны білдіреді. Ал, шын мәнінде, «Қарт наурыз» бойынша үштің айы «январь», Үркер күнтізбесі бойынша тоғыз тоғыс – «январь», Жас наурыз бойынша қаңтар – «январь» дегенді білдіреді.

Күнтізбелерді зерттеу барысында оның екі үлкен топқа ажыратылатыны анықталды. Біріншісі – жер бетіндегі құбылыстарға, дәлірек айтқанда, ауа райының өзгерістеріне негізделген күнтізбелер. Әдетте оларды табиғи күнтізбелер деп атайды. Екіншісі – аспан денелерінің қозғалыстарына негізделген, яғни астрономиялық негізі бар күнтізбелер. Астрономиялық негізі бар күнтізбелер төрт түрлі қағидаға негізделеді. 1. Күн күнтізбесі. Ол күннің қозғалысына немесе белгілі бір жұлдыздың, мәселен, Сүмбіленің қозғалысына негізделеді. 2. Ай күнтізбесі. Ол айдың қозғалысына негізделеді. 3. Ай-Күн күнтізбесі. Екеуінің де қозғалысы қатар бақыланады. 4. Тоғыс күнтізбесі. Үркер шоқжұлдызының қозғалысына негізделеді [1, 80 б.].

Күнтізбе жүйесінің құрылу тарихындағы халықтың уақытты өз тәжірибесінде өлшеп, күнтізбесін болжап көрсету қабілетінің сол халықтың дүниетанымына тікелей қатыстылығын айғақтайды. Т.М.Потемкина «Основные этапы и организационные формы развития археоастрономии» еңбегінде: «Бұл кешенді жаңа ғылыми сала жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдардың тоғысуы нәтижесінде қалыптасты, бұл ғылым тек ежелгі астрономиялық білімді зерттеу ретінде ғана танылмайды, сонымен қатар сол заманда өмір сүрген халықтың дүниені тану қабілеттерін, сол адамдардың санасындағы дүние бейнесін зерттеу маңызды орын алады», – деп көрсетеді [2, 203 б.].

Б.А.Фролов пен Л.С.Марсадолов «Архаикалық космологиядағы сандар», «Батыс Алтайдағы Ақбауырдың астрономиялық аспектісі» деп аталатын еңбектерінде ғылымға дейінгі астрономияға арнайы тоқтала келіп, ежелгі астрономиялық таным-түсінікті зерттеу арқылы таңбалық жүйенің алғашқы қалыптасу кезеңін айқындауға болады және ол прототиптің негізі болып саналады деп тұжырымдайды.

Сонымен қатар А.Давлетшина «Эпиольмекский календарь: проблемы корреляции» еңбегінде ежелгі мезоамерикалық өркениетін танытатын ескерткіштерді зерттеу нәтижесінде олардың астрономиялық түсініктері ақиқат дүниені интерпретациялау құралы болғанын айтады. Ал ғылымда эпиольмектік иероглифтер жазу таңбасы ретінде танылмайды, себебі оны оқу мүмкін емес деп шешкен болатын [3]. Демек, астрономиялық таңбалардың да белгілі бір ұғымды, адам санасындағы таным-түсінікті, жағдаятты түсіндіруге қабілетті деген қорытындыға келуге болады.

Бұнымен қоса орыс ғалымдары Х-ХІV ғасырларға дейін қолданылып келген ай-күн күнтізбесін зерттеу арқылы халық ауыз әдебиетіндегі біршама мифологиялық аңыздардың мазмұны осы күнтізбе атауларының аспандағы бейнесі мен қозғалысына сәйкес келетінін аңғарған болатын. Соның негізінде астрономиялық құбылыстарды тілдік жүйеден, яғни фольклорлық мәтіндерден анықтауды тиімді деп санаған. Мәселен, орыс және шетел ғалымдары әрбір шоқжұлдыз туралы халық арасындағы таным-түсінігінен

туындаған аңыз, әңгімелерді арнайы ғылыми зерттеу нысаны ретінде қарастырған. Р.Франк «Охота на европейских небесных медведей: следы небесной системы координат в славянской и угро-финской фольклорной традиции» деген еңбегінде, А.В.Лушинкова «Ранние представления о Большой Медведице у народов Евразии» деген еңбегінде, М.Раппенглюк «Изображение, роль и значение Млечного пути» еңбегінде арнайы тоқталған. Бұл ғалымдардың зерттеулерінде адамзаттың күн жүйесі мен аспан денелері қозғалысы туралы танымдындағы космологиялық және діни наным-сенім түсініктерінің тығыз байланыста, бірін-бірі толықтырып жатқан бүтін дүниетанымдық тұтастыққа құрылғаны негізгі түйін болып келеді.

Акад. І.Кенесбаев «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» еңбегінде «Түркі халықтарында жыл санаудың бұл «он екі мүшел жыл» жүйесі қай дәуірде туған дегенге жауап бере қою қиын. Бірақ қалай дегенде де, өзге көршілес халықтарда осы жүйенің өте ертеде болған тарихи дерегі бізді түркі халқының арғы тегі көне дәуіріне қарай жетелей түседі», – дей келіп, М.Қашқаридағы мынадай деректі келтіреді [4, 637 б.]:

XI ғасырда жазылған «Дивану лугат ит-түрк» («Түрк сөздерінің жинағы») деген кітапта ағақты тюрколог Махмут Қашқари төмендегідей қызық дерек келтірген. Бір ескертетін жай, бұл дерек сол дәуірдің (XI ғасырдың) өзінде де тарихи аңызға айналып үлгерген.

Түріктер он екі түрлі хайуан атын он екі жылға ат етіп қойған. [Адамның] тууы, соғыс тарихы және басқаларды [басқа да оқиғаларды, жайларды], міне, осы жылдардың айналып келуімен есептейді. Бұның [бұлай санаудың] шығу себебі мынадай: Түрік қағандарының бірі өзінен бірнеше жыл ілгері болып өткен соғысты [соғыс тәсілін] үйренбекші болған, бірақ сол ұрыс болып өткен жылды дәл анықтауда жаңылысқан. Осыдан кейін бұл жайды [қаған] жұртымен кенеседі де, былай дейді: «Біз бұл тарихты анықтауда қаншалық жаңылысқан болсақ, бізден кейінгілер де соншалық жаңылысады. Олай болса, біз енді он екі айға және аспандағы он екі шоқжұлдызға [зодиак] негіздеп, он екі жылға ат қоюымыз керек, бізден кейін жыл есебі осы жылдардың айналып келуіне қарап есептелсін және мұның өзі мәңгі бір ескерткіш болып қалсын», – дейді [5].

«...Қаған ауға шықты және адамдарға жабайы хайуандарды Іле дариясына қарай қууды бұйырды. Бұл өзі өте үлкен су. Адамдар ау қылып хайуандарды суға қарай айдай бастады, сол кезде он екі хайуан судан өтті. Он екі жылды, міне, осы хайуандардың атымен атады. Ең алдымен судан өткен хайуан Сычған болды. Сол себептен жыл басы соның атымен аталды. Сол сөзге жыл қосып Сычған жылы деп атады. Одан кейінгі өткендер төмендегі тәртіпте болды. Және олардың әрқайсысы бір жыл үшін есім-ат болды: *Уд жылы, Барс жылы, Тавшиған жылы, Нек жылы, Жылан жылы, Жунд жылы, Қој жылы, Бічін жылы, Тақағу жылы, Ыт жылы, Тоңуз жылы*. Тонузға жеткен соң, есеп және Тышқаннан басталады» [5]. Түріктер бұл жылдардың әрқайсысында бірер керемет бар деп біледі: мәселен, оларша Сияр жылы болса – ұрыс көп болады, өйткені сияр – бір-бірімен сүзісетін хайуан. Тауық жылы кірсе, азық-түлік көбейеді, бірақ адамдарда бейнет көп болады. Өйткені тауықтың тамағы дән болып, оны тауып жеу үшін бар нәрсені түркілеп жүреді. Нек [Ұлу] жылы кірсе, егіншілік болады, дақыл көп болады, өйткені ол суда тіршілік етеді. Донуз жылы кірсе, суық қатты, қар көп болады әрі бәлекет көп болады. Осыған ұқсас әр жылға берер болжам айтады [5, 330-332 б.].

Дегенмен жыл санау уақытын дәл нақты айқындау үшін, белгілі бір оқиғаның болу сәтімен белгілеу уақыт мөлшерін дәл көрсетеді. Мүшел есебі ең алғаш Ежелгі түркілерден туындаған деп пікір түйгенмен, нақты қай уақыттан басталғаны белгісіз болып отыр. Осындай нақты белгілеу болмағандықтан, Ежелгі Түркілердің күнтізбесінде М.Қашқаридің айтуынша, жануарлардың Іле суынан өтуі жөніндегі аңызды тарихи оқиға деуге болмайды. Бұл жерде мүшел ретін көрсетуге негіз болар, сүйенер тиянақтың болмай отырғаны едәуір қиындық келтіреді. Азаматтық есепке дейін көптеген күнтізбе жүйелері болғаны белгілі.

Халықтық күнтізбенің қалыптасуына мүшел есебі де өз септігін тигізетіні белгілі. Дегенмен мүшел есебі алғаш қай елде пайда болғандығы бүгінгі күнге дейін шешілмеген дау болып отыр. Бұл салада қыруар зерттеу жұмыстарын жүргізген Еуропа мен Ресей ғалымдары болды [6, 84 б.]. Француз лингвисті Жозеф Галлеви мүшелді «түрік мүшелі» деп атағанымен, оны әуелде мысырлықтар ойлап тапқан, ал түркілер оны «өңдеген» деген пікір айтса, неміс ғалымы Г.Хирт пен И.Миккола мүшел ең баста ежелгі Грецияда шығып, кейіннен қытайға ауысқан деген пікір айтады. А.Н.Самойлович «Түркі тілдес халықтардағы 12 жылдық хайуанаттар айналымы жайындағы мәселе» деген мақаласында «хайуандар тізімі» мүшел есебі Мысырда пайда болды деуге Тевкросстың грек тілінде жазылған жылнамасы негіз бола алмайды [7]. Француз ғалымы Э. Шаванн «Түркілердің 12 жылдық мүшелі» атты мақаласында Ж. Галевидің «көшпенділер күнтізбе жасай алмайды» деген пікіріне қарсы шығады. Сондай-ақ Э.Шаванн мүшелдің Қытайда пайда болмағанын қытай деректері бойынша дәлелдейді. Тянь дәуірінде жазылған жылнамада: «Қырғыздар жылды он екі хайуан арқылы белгілейді. Жыл «инь» таңбасына келгенде, олар барыс жылы дейді» делінген. [8]. Яғни бұл жылнамадан сол кезде Қытайдың жылдық мүшелінде «таңба» болғанымен, хайуанат атаулары болмағанын аңдаймыз. Ал Г.П. Сердюченко «мүшел түркі халықтарынан шыққан» деп кесіп дәйектейді. [9]. Қазақстандық ғалым И.В.Захарова мақаласында мүшелдің пайда болуы туралы деректерді талдай келе, мынадай қорытынды жасайды: «Он екі жылдық мүшел есебі бұдан 2000 жылдай бұрын (б.э.д. I ғасырда) Орта Азияда пайда болған» [10]. Хайуанаттар мүшел құраудың соншалықты нақты жыл санауын түзе білуі, сол халықтың мәдениетінде жатыр.

Тағы да бір тарихи деректер бойынша, Көк түріктер саналған Телеүиттер еліндегі ежелгі қорғаннан мүшел салынған медальон табылған. Бұл сурет қай заманда салынса да, оны салған адамның Жердің дөңгелек екенінен хабары бар екені байқалады. Жер шеңберінің жоғарғы жағына Ай мен Үркер шоқжұлдызы (қазіргі уақытта «маймыл» аталып жүрген мешін бейнесіндегі адамның көкірек тұсына Үркер жұлдызы орналасқан) және жарығы күшті жұлдыз (Сүмбіле) бейнеленген Жер шарының төменгі жағына Күн мен тағы бір жұлдыз бейнеленген.

Дегенмен суреттегі мүшел есебінің 12 хайуанаты қазіргі реттіліктен сәл басқаша белгіленген. Күннің сол жағынан жоғары қарай мүшел атаулары былай орналасқан: 1. Тышқан, 2. Сияр, 3. Барыс, 4. Доңыз (қазірше – қоян), 5. Тауықсұс (қазірше – ұлу), 6. Жылан, 7. Жылқы, 8. Мешін (қазірше – қой), 9. Қой (қазірше – мешін), 10. Тауық, 11. Ит, 12. Піл (қазірше – доңыз). Бұндай мүшел есебінен құрылған жыл санау күнтізбесінің осы күнге дейін құндылығын жоймай, дәл келуінің себебі, Жердің дөңгелек шеңберіне қарай орналасуында емес, оның ішкі жүйесін Ай, Күн, Үркер жұлдыз шоғырына негізделген Тоғыс есебін құрауында болып отыр.

Мүшел есебі қазақ халық күнтізбесінің құрамдас бөлігі болып табылады. Мүшел жыл қайыру есебі бойынша жүзеге асады. Жыл басы, яғни бірінші жыл тышқан болып табылады, екінші жыл сияр, үшінші жыл барыс, төртінші жыл қоян, бесінші жыл ұлу, алтыншы жыл жылан, жетінші жыл жылқы, сегізінші жыл қой, тоғызыншы жыл мешін, оныншы жыл тауық, он бірінші жыл ат, он екінші жыл доңыз. Осы он екі атаудың ішінде доңыз жылы қаракиік, ал ит жылы опадар деп те аталады. Тауақ мұсылман доңыз жылын ит жылы деп айтуды лайық көрмей, доңызды қаракиік, итті опадар деп айтатын болған.

Байырғы қазақ қауымында адамның туған жылы он екі хайуанаттың бірімен аталған, мысалы, тышқан жылы туған баланың жылы тышқан болып есептеледі.

Он үш жыл бір мүшел болады, одан кейін он екі жыл қосылып, жиырма бес екі мүшел, отыз жеті үш мүшел, қырық тоғыз төрт мүшел, алпыс бір бес мүшел, жетпіс үш алты мүшел, сексен бес жеті мүшел, тоқсан жеті сегіз мүшел деп аталады.

Мүшел атауының қазақ әйелдері тілінде өзгеше айтылатын түрі бар. бұл атау әйелдің қүйеуінің туыстарының атын атамайтын дәстүрімен (табумен) байланысты. Мысалы:

Мәшһүр Жүсіп [12, 418 б., 178-179 б.] он екі жыл атауын былай деп көрсетеді: 1. *Жорғалауық – тышқан*, 2. *Әуке – сыйр*, 3. *Дінке – барыс*, 4. *Жырық – қоян*, 5. *Шолпетер – ұлу*, 6. *Ұзыншешей – жылан*, 7. *Тағдыр – жылқы*, 8. *Жандық – қой*, 9. *Ойнарқы – мешін*, 10. *Құс баласы – тауық*, 11. *Ноқай – ит*, 12. *Жертүртер – доңыз*.

«Ақылға салғанда, қатындар қойған ат дұрыс. Ана тілінің асылдығы – осы» дейді [12, 418 б., 179 б.].

Жылдың ауысуын Мәшһүр ата Жүсіп Ұлу таққа мінді, Қоян құлады дейді [12, 418 б., 182 б.]. Бұл тіркесті Қоян шықты, Ұлу кірді деп түсінеміз.

Күн мен Айдың қозғалысына тікелей қатысы жоқ, негізінен алғанда, ауа райы мен шаруашылық маусымдарына байланысты қалыптасқан күнтізбе жүйесі «азаматтық айлар» жүйесімен құрылады. Қардың еруі мен жердің көктеуі, өсімдіктердің толуы мен солуы, күн салқындап, аспанды сұр бұлттар қаптап, күздің басталуы, қар жауып, аяз бен боран кезектесіп, қыстың түсуі бүкіл халыққа мәлім болады. Сондықтан азаматтық айлар халықтың өмір тәжірибесіне жақын.

Қазақ тілінде жарық көрген қазақ күнтізбесі туралы айтатын болсақ, алғаш қазақ тілінде басылып шыққан алғашқы календарь 1899 жылы Орынборда «Календарь для киргизов – Қазақ үшін календарь» деген атпен жинақ түрінде жарық көрді.

Толық мағынасындағы тұңғыш қазақ календары 1923 жылы Орынбор қаласында араб әріптерімен басылып шығарылды. Бұл күнтізбенің бірінші жолында «ит жылы бітіп, доңыз жылының басталуы 22 март» деп жазылған. Бұл күнтізбеде әрбір айдың екі түрлі атауы көрсетілген: *январь – дәлу; февраль – хұт; март – хамал; апрель – сәуір; май – сауза; июнь – саратан; июль – әсет; август – сұмбіле; сентябрь – мизан; октябрь – қақырап; ноябрь – қауыс; декабрь – жидді*. Бұлай берілу себебін «айлардың бірінші атауы римше, екінші атауы ғарапша (яғни арабша)» деп көрсеткен.

Сонымен, қорыта айтқанда, күнтізбе жүйесі мыңдаған жылдар бойы жинақталған өмір тәжірибесінің нәтижесінде пайда болған. Бастапқыда күнтізбе жүйесі жер бетіндегі табиғи құбылыстарға – қардың кетуі, өзендердің тасуы, дауылдардың соғуы, құстардың келуі, тағы басқа да жыл мезгілдеріне лайықты болатын өзгерістерге қарап күн мен айды белгілеуден қалыптасқан.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Исқақов М. Халық календары. Алматы, 1980. 318 б.

[2] Потемкина Т.М. Основные этапы и организационные формы развития археoaстрономии. М.: Наука, 1985. 457 с.

[3] Давлетшина А. Эпиольмекский календарь: проблемы корреляции. Ташкент: Фан, 1978. 368 с.

[4] Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, 1977. 712 б.

[5] Қашқари М. Диуани-лұғат ит-түрік. Ташкент, 1960. I т. 332 б.

[6] Потанин Г.Н. Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина. Алматы, 1972. 512 с.

[7] Самойлович А.Н. К вопросу о 12-летнем животном цикле у турецких народов. Т. 1. Л., 1927. 268 с.

[8] Струве В.В. История древнего Востока. М., 1941. 457 с.

[9] Сердюченко Г.П. Счет лет по животному циклу у кабардтиночеркесов, абазии и ногайцев: Т. 11. Нальчик, 1947. 324 с.

[10] Захарова И.В. Двенадцатилетний животный цикл у народов Центральной Азии. Алматы, 1963. 465 с.

[11] «Түркістан» газеті. 2006. 26 ақпан.

[12] Мәшһүр Жүсіп. Шығармалары. II т. Павлодар, 2007. 224 б.